
Van gedelegeerd vertrouwen naar georganiseerd wantrouwen
De betekenis van Nieuw Links voor de Partij van de Arbeid

Philip van Praag

De jaren zestig in Nederland zijn onlosmakelijk verbonden met bewegingen als Provo, de jeugdcultuur, de studentenopstand, D'66 en Nieuw Links. Al deze bewegingen trokken veel publiciteit, riepen veel weerstand op en hebben grotendeels het beeld van dit decennium bepaald. Ze hebben echter niet alleen de herinnering aan deze periode gevormd, hun invloed op de Nederlandse samenleving heeft ook decennialang doorgewerkt. Dat geldt zeker voor Provo en D'66, maar toch ook voor Nieuw Links in de PvdA. De invloed van deze vernieuwingsbeweging op het beleid van de PvdA is aanzienlijk geweest en beperkte zich niet tot de kleine vijf jaar dat Nieuw Links officieel heeft bestaan.

In de ogen van de oprichters van Nieuw Links was de PvdA in het midden van de jaren zestig een verkalkte en ondemocratische partij. Onduidelijk in haar principiële uitgangspunten en voor zover wel duidelijk, eerder conservatief dan progressief. De interne gang van zaken in de partij was een steen des aanstoets. De deelname aan het centrumlinkse kabinet-Cals-Vondeling, na de val van het centrumrechtse kabinet-Marijnen in 1965 over de omroepkwestie, was volstrekt ongemotiveerd en nooit doorgesproken met de leden. De wijze waarop de partij had ingestemd met de goedkeuringswet voor het huwelijk van kroonprinses Beatrix riep naar de mening van Nieuw Links herinneringen op aan de pruikentijd uit de achttiende eeuw: 'Ministers beslissen zonder de fractie te raadplegen; de fractie besliste zonder de partij te raadplegen; de partij besliste zonder de kiezers te raadplegen'.¹

Karakterisering beweging

Nieuw Links trad op 3 oktober 1966 voor het eerst naar buiten met het boekje *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA*. De datum was perfect, tien dagen na de besloten partijraad waarop Joop den Uyl was

aangewezen als nieuwe lijsttrekker voor de volgende verkiezingen en enkele dagen voordat het partijbestuur een nieuw ‘basisprogramma’ (*Socialistisch Bestek 1967*) zou presenteren.² De actualiteit werd nog vergroot door de val van het kabinet-Cals-Vondeling in de ‘Nacht van Schmelzer’, in de vroege uren van 14 oktober.

Het boekje was niet het resultaat van grondige studie en uitgebreid overleg. Op een bijeenkomst van Nieuw Links op 7 september had journalist Han Lammers het idee ingefluisterd bij econoom Hans van den Doel. Vlak daarna kwam het boekje in twee dagen tot stand.³ De acht schrijvers beoogden een nieuw elan van het socialisme, met name ook voor mensen buiten de PvdA die daarop hoopten. Een partij die de aansluiting met de jongere generatie niet wilde missen, diende zich af te vragen wat haar onderscheidde van de oudere generaties die waren opgegroeid in tijden van armoede, crisis, werkloosheid en oorlog, aldus de samenstellers. De acht initiatiefnemers waren overigens allen voor de oorlog geboren: de jongste was 28, de oudste 43 jaar. De 74 ondertekenaars van het ‘Kort begrip’ achterin *Tien over rood* konden evenmin tot de jongere generaties worden gerekend. Slechts elf van hen gaven op student te zijn; veel ondertekenaars hadden een gevestigde functie en sommigen behoorden onmiskenbaar tot een oudere generatie, zoals oudminister-president Willem Schermerhorn, hoogleraar sociologie Piet Thoenes, emeritus-predikant Jan Buskes en volkskundige Piet Meertens. Een jongerenbeweging was Nieuw Links allerminst, eerder een beweging van hoogopgeleide ‘oudere jongeren’, die vooral werkzaam waren in het onderwijs, de wetenschap en de journalistiek – een groep die later door de politicoloog Hans Daalder zou worden omschreven als ‘nieuwe vrijgestelden’.⁴ Vrijgesteld of niet, de kracht van de beweging was dat het de politieke tijdgeest goed aanvoelde en verwoordde.

De keuze voor de benaming Nieuw Links was geen toeval. Jan Nagel, werkzaam bij de VARA en lid van het partijbestuur, gebruikte de term in zijn boekje *Ha, die PvdA!*, dat een maand eerder verscheen. Zijn laatste hoofdstuk draagt de titel ‘Nieuw links’ (zonder hoofdletter L). Nagel verwees niet naar buitenlandse bewegingen als *New Left* in de Verenigde Staten of de beweging rond het Engelse tijdschrift *New Left Review* in Engeland. Volgens de socioloog Rob Kroes is het onduidelijk welke beweging als voorbeeld diende.⁵ Als een beweging *binnen* een politieke partij onderscheidde Nieuw Links zich echter van de buitenlandse naamgenoten.⁶

De oprichters kozen bewust voor het karakter van een beweging zonder leden, zonder formele interne structuur en zonder eigen blad. In de jaren vijftig

was gebleken dat georganiseerde kritiek op het partijbeleid in de PvdA niet getolereerd werd. In 1959 had het Sociaal-Democratisch Centrum (SDC), dat ervan beschuldigd was met zijn linkse kritiek een partij in de partij te vormen, zichzelf opgeheven nadat het partijbestuur met maatregelen had gegreigd. Ondanks het bewegingskarakter van Nieuw Links werd herhaaldelijk de klacht geuit dat er wel degelijk sprake was van georganiseerde oppositie. Dat speelde vooral in de eerste jaren, toen Nieuw Links net met een aantal mensen in het partijbestuur zat, de bestuursvergaderingen gezamenlijk voorbereidde en met een eigen nota kwam. Vanaf het voorjaar van 1967 gingen er regelmatig stemmen op in het partijbestuur om de belangrijke leden van Nieuw Links te royeren. Gezaghebbende leden als Wim Thomassen, burgemeester van Rotterdam, partijsecretaris Eibert Meester, Dirk Roemers, oud-voorzitter van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en de oud-voorzitter van de Tweede Kamerfractie Jaap Burger zinspeelden hier soms op.⁷ Na het partijcongres van 1969 verstomden deze geluiden.

De oprichters van Nieuw Links wilden zich ook om inhoudelijke redenen onderscheiden van het SDC en van de marxistisch georiënteerde 'oud-linkse' groep rond het tijdschrift *Links*. Dat lukte maar ten dele; al snel bleek dat een aantal oud-leden van het SDC zich aangetrokken voelde tot Nieuw Links en actief werd in de beweging.

Nieuw Links kwam vanaf juni 1966 met enige regelmaat bijeen in Utrecht. Voor de eerste bijeenkomst werden vooral partijleden uitgenodigd die in het adresboekje van Nagel stonden of tot het netwerk van Van den Doel behoorden. Later werd bijgehouden wie de vergadering in Utrecht bezochten. Deze mensen werden dan uitgenodigd voor de volgende bijeenkomst, maar anderen bleven ook welkom. De eerste bijeenkomst in Utrecht werd voorgezeten door Nagel, de volgende door Van den Doel. Na diens verkiezing tot lid van de Tweede Kamer in februari 1967 nam Lammers deze taak over. De beweging mocht dan geen structuur kennen, er was wel een informele kerngroep die bijeenkomsten in Utrecht voorbereidde en vaak naar buiten trad namens Nieuw Links. De econoom Arie van der Zwan en Van den Doel werden in de loop van 1968 uit deze kerngroep gezet, omdat ze zich kritisch hadden uitgelaten over de beweging.⁸

Het informeel georganiseerde Nieuw Links, waartoe iedereen kon toetreden, vormde een heterogeen gezelschap met sterk verschillende opvattingen over wat er in de maatschappij en in de PvdA diende te veranderen. Het diffuse ideologische karakter van de beweging werd in de loop der tijd steeds sterker. Van den Doel zou later een onderscheid maken tussen een

D'66-achtige vleugel en een oud-linkse of marxistische vleugel, waartoe hij ook Lammers rekende. Het geeft het gespleten karakter van Nieuw Links aan. Enerzijds een aantal mensen dat zich sterk verwant voelde met de democratiseringsbeweging van de jaren zestig, anderzijds een groep die vooral diepgaande hervormingen wilde, vooral op economisch terrein, maar ook in het buitenlands beleid van de partij. In die laatste groep speelden in de eerste jaren leden van het voormalige SDC vaak een belangrijke rol. Een dergelijke beweging was niet in staat tot het ontwikkelen van een coherent programma of het produceren van doorwrochte beschouwingen. Voormalig partijleider Anne Vondeling constateerde al snel dat hij weinig leuke of originele denkbeelden bij Nieuw Links was tegengekomen en zijn opvolger Den Uyl sprak over een armoede aan ideeën.⁹ Het zou het succes van de beweging niet in de weg staan.

In mei 1971 besloot Nieuw Links zich op te heffen, enkele maanden nadat André van der Louw, inmiddels informeel leider van de beweging, conform de afspraken uit 1969 en op aanbeveling van het zittende partijbestuur was gekozen tot voorzitter van de PvdA. Politici met een achtergrond in Nieuw Links bleven een belangrijke rol spelen in de partij. Tot 1977 was die invloed herkenbaar, al was het maar omdat een aantal prominente leden rond Van der Louw tot eind jaren zeventig met enige regelmaat bij elkaar kwam en ideeën uitwisselde in de zogeheten Steenwijkgroep. Vooral tijdens het kabinet-Den Uyl (1973-1977) was de invloed van de groep groot. Volgens oud-partijvoorzitter Ien van den Heuvel, opvolger van Van der Louw, werd het beleid van het partijbestuur gedeeltelijk daar bepaald.¹⁰ Bij de kabinetsformaties van 1977 en 1981 speelde de groep ook nog een rol. Na het snelle einde van het kabinet-Van Agt-Den Uyl (1981-1982), waaraan Van der Louw deelnam als minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, was de rol van deze informele club uitgespeeld.

Een aantal opvattingen van Nieuw Links speelde in de jaren tachtig nog wel een rol: te denken valt daarbij aan de opstelling van de PvdA tegenover het CDA en het veiligheidsbeleid van de partij. Het is niet mogelijk om precies vast te stellen op welk moment de invloed van Nieuw Links is opgehouden; in deze bijdrage zal de grens gelegd worden bij het vertrek van Den Uyl in 1986 en het aantreden van Wim Kok als nieuwe PvdA-leider. Na de zogeheten 'overwinningsnederlaag' bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 werd in een aantal rapporten afscheid genomen van het ideeëngoed van Nieuw Links. Jan Pronk, prominent lid van Nieuw Links en van de Steenwijkgroep, was voorzitter van de commissie die zich verdiepte in de pro-

grammatische verdieping. Kok leidde de commissie die zich bezighield met de positie van de PvdA in het veranderende maatschappelijke en politieke krachtenveld.¹¹

Wat wilde Nieuw Links?

In haar eerste jaar was Nieuw Links zeer productief; na *Tien over rood* verschenen nog drie vlot geschreven boeken. In *De macht van de rooie ruggen* ontvouwden de auteurs een plan voor structurele hervormingen van de economie.¹² De journalist Kees Tamboer was de eindredacteur van dit werk. In *De meeste mensen willen meer. Het betere leven van Tien over rood*, onder redactie van Lammers, Van der Louw en VARA-medewerker Tom Pauka, stonden onderwijs, kunst, arbeid en sport centraal. In de brochure *Een partij om mee te werken* (slechts twintig pagina's) onder redactie van de psycholoog Kees Kolthoff werd een aantal voorstellen gedaan om de partij te democratiseren. De publicaties kwamen voort uit verschillende werkgroepen; slechts een enkele auteur, zoals Lammers, was bij meer dan één betrokken. Op basis van deze vier publicaties kunnen een drietal brede doelstellingen van de beweging worden onderscheiden en tevens een onbedoeld gevolg. Die worden hier eerst kort aangestipt en vervolgens een voor een behandeld.

De vernieuwers wilden in de eerste plaats de PvdA vitaliseren en democratiseren. Daartoe diende de verouderde partijstructuur veranderd te worden en was een wisseling van de wacht in de partij noodzakelijk. Het gaat dus enerzijds om de interne machtsstrategie van Nieuw Links,¹³ anderzijds ook om het vernieuwen van het partijleven in de hoop aansluiting te vinden bij de tijdgeest en de organisatie aantrekkelijker te maken voor een jongere generatie.

In de tweede plaats wilde men het politieke landschap blijvend veranderen. In het onderdeel 'Vrijheid' van *Tien over rood* pleitten de auteurs voor het democratiseren van het Nederlandse bestel. Vooral de wijze waarop regeringscoalities tot stand kwamen, was een steen des aanstoets. De wezenlijke tegenstellingen in de politiek mochten niet langer verduisterd worden in vage compromissen met een conservatieve partij als de Katholieke Volkspartij (KVP). Nieuw Links wenste dat de PvdA slechts aan een kabinet zou deelnemen als een voor de verkiezingen gepubliceerd minimumprogramma gerealiseerd zou worden.

In de derde plaats wensten de initiatiefnemers een radicalere stellingname van de PvdA op verschillende beleidsterreinen. In *Tien over rood* werd in het

onderdeel 'Gelijkheid' uitgebreid ingegaan op sociaaleconomische onderwerpen. Het thema 'Broederschap', aanzienlijk minder omvangrijk, behandelde het buitenlandse beleid van Nederland. In latere publicaties kwamen ook onderwijs, kunst en vormingswerk aan bod.

Nieuw Links had ook gevolgen die niet beoogd waren door de initiatiefnemers. De nieuwe generatie van actieve leden, ingestroomd vanaf eind jaren zestig, had een andere benadering van politiek bedrijven dan de eerste generatie van Nieuw Links. Het zou de nodige spanningen geven. Het heeft er mede toe geleid dat sommige voorstellen van Nieuw Links zich ontwikkelden tot heftige strijdpunten en tot in de jaren tachtig menig partijcongres beheersten.

De interne machtsstrategie van Nieuw Links

De mate waarin Nieuw Links erin slaagde om de inhoudelijke koers van de partij te beïnvloeden, was sterk afhankelijk van het succes van zijn streven naar macht. De machtsstrategie is door de grondleggers niet op papier vastgelegd, maar in de loop der jaren zijn Nieuw-Linkers van het eerste uur in interviews zeer open geweest over deze doelstelling. Van den Doel gaf in juli 1967 in een vraaggesprek al aan dat 'aflossing van de wacht' één van de hoofddoelstellingen van de beweging was. Twee maanden later herhaalde hij dat nog eens naar aanleiding van de mogelijke toekomstige samenwerking tussen progressieve partijen:

'in verband met de progressieve concentratie moet Nieuw Links zich niet op concrete programapunten richten, maar op een aflossing van de wacht. Nieuwe mensen zullen de eventuele concentratie geloofwaardiger maken'.¹⁴

Toen Van der Louw in 1996 op Nieuw Links terugblikte, was hij nog duidelijker:

'Wij wilden het toekomstige establishment van de PvdA zijn. In Amerika had je op dat moment *New Left*, wier parool was: *anti-history, anti-institutions* en *anti-establishment*. Die wilden niet via de geëigende organen en instituties invloed uitoefenen. Vanaf het begin hebben we gezegd dat het voor ons iets anders was. Wij wilden niet alleen een vage mentaliteitsbenadering, we wilden ook de macht en de consequenties daarvan aanvaarden'.¹⁵

Het veroveren van de macht verliep in eerste instantie via de afdelingen, maar vanaf 1967, toen Nieuw Links met zeven leden in het partijbestuur vertegenwoordigd was, werden het partijbestuur en het partijcongres het belangrijkste strijdtoneel. De afdelingen waren belangrijk voor de beweging, omdat elke afdeling – afhankelijk van haar ledenaantal – een aantal afgevaardigden naar het congres stuurde. Het congres stelde als hoogste partijorgaan het verkiezingsprogramma vast, koos de partijvoorzitter en de overige leden van het partijbestuur en stelde (in 1967) de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer vast. De lokale politiek interesseerde Nieuw Links in de eerste jaren niet en dat gold zeker voor de provinciale politiek. In de gewestelijke vergaderingen heeft weinig strijd plaatsgevonden over de provincie, maar de gewesten (en federaties) waren wel van belang voor de afvaardiging naar de partijraad.

De aanhang van Nieuw Links was niet gelijk verdeeld over het land. Het zwaartepunt lag duidelijk in de Randstad en de universiteitssteden. Afgaande op de kaartenbak met 700 Nieuw Links-sympathisanten kwam begin 1969 tweederde uit de provincies Noord- en Zuid-Holland, met een zware oververtegenwoordiging van Amsterdam. Daarnaast genoot de beweging veel steun in de stad Utrecht en in Gelderland, met name in Nijmegen. Beneden de grote rivieren was de aanhang van Nieuw Links zeer beperkt. Ruim een jaar later was de kaartenbak gegroeid tot ruim 1100 aanhangers, ongeveer één procent van het totaal aantal PvdA-leden. De geografische verdeling was echter nauwelijks veranderd.¹⁶

De verovering van de macht via de afdelingen verliep in belangrijke mate volgens dit geografische patroon. In steden als Amsterdam, Groningen en Utrecht wisten hoogopgeleide en verbaal sterke vernieuwers al snel veel invloed uit te oefenen en zetels in de het afdelingsbestuur te veroveren, in andere afdelingen ging het veel langzamer. Afdelingen in kleinere plaatsen en op het platteland hadden echter nauwelijks te maken met activiteiten van Nieuw Links.¹⁷

Numeriek was de beweging dus klein, maar zeker in 1966/67 kon zij op veel sympathie rekenen in de partij. De partijleiding was zich al langer bewust van de vergrijzing en het gebrek aan aantrekkingskracht op jongeren.¹⁸ Verder speelde mee dat al sinds 1959 een debat in de partij plaatsvond over de gevolgen van de ingrijpende maatschappelijke veranderingen. De wederopbouw en de tijd van de rooms-rode regeringscoalitie was voorbij, de sinds 1946 door de PvdA uitgedragen identiteit als ‘doorbraakpartij’ voldeed niet langer. Programmatische vernieuwing was wenselijk. De studie *Om de kwa-*

liteit van het bestaan – waarvan het eerste deel grotendeels door Den Uyl was geschreven – van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, was een uiting daarvan.¹⁹ In samenhang met de slecht verlopen Statenverkiezingen van maart 1966 en de teleurstelling en frustratie over het kabinet-Cals-Vondeling leidde dit ertoe dat veel leden en afdelingsbestuurders openstonden voor vernieuwing en verandering.

Op het buitengewone partijcongres van november 1966, waar Nieuw Links zich voor het eerst manifesteerde, kwam de behoefte aan vernieuwing duidelijk naar voren. In de 23 leden tellende commissie die het basisprogramma verder diende uit te werken, werden zes van de acht schrijvers van *Tien over rood* opgenomen. Een door Nieuw-Linkser Ger Klein ingediende motie dat op de volgende kandidatenlijst voor de Tweede Kamer minstens zes nieuw kandidaten bij de eerste 35 dienden te staan, werd aangenomen door het congres. Het maakte de weg vrij voor het Kamerlidmaatschap van Van den Doel in 1967.²⁰

Een ‘eigen’ Kamerlid voor Nieuw Links was een bescheiden begin van de beoogde wisseling van de wacht. De volgende mogelijkheid deed zich voor op het tweejaarlijkse congres van november 1967, waar een nieuw partijbestuur werd gekozen. Het zittende bestuur sprak de hoop uit dat het te kiezen bestuur een goede afspiegeling van alle schakeringen in de partij zou zijn, maar onthield zich van aanbevelingen. Nieuw Links had die niet nodig. Zeven aanhangers van de beweging werden in het partijbestuur gekozen, onder wie Klein, Van der Louw en Irene Vorrink. Klein en Van der Louw werden bovendien lid van het dagelijks bestuur, de laatste als één van de vicevoorzitters van de PvdA. Vanaf dit moment ging het Nieuw Links om het bevorderen van een evenwichtige verdeling van bevoegdheden in de partij, het verantwoording afleggen door de politieke leiding aan de leden, en ‘democratische controle’.²¹ In de praktijk betekende dit vooral het terugdringen van de invloed van de Tweede Kamerfractie op het beleid van de partij.

De ergernis over de macht van de Haagse politici richtte zich primair tegen partijleider Den Uyl, maar daarnaast op de vele dubbelfuncties van Kamerleden binnen de partij. Niet alleen waren de partijvoorzitter en de internationaal secretaris vaak Kamerlid, ook onder de overige bestuursleden zaten talloze Kamerleden. De periode 1967-1969 kenmerkte zich dan ook door een aantal felle botsingen in het partijbestuur. Feitelijk werd het primaat van de fractie over de dagelijkse politieke lijn van de partij door Nieuw Links ter discussie gesteld. Zo stelde Klein eind augustus 1968 voor dat in het vervolg niet de fractievoorzitter maar de partijvoorzitter de slotrede op het congres

zou uitspreken. Een week later lekte een discussienota van de zeven leden van Nieuw Links in het partijbestuur uit waarin een scherpe aanval op Den Uyl stond met opmerkingen als: 'De plaats van Den Uyl in het partijbestuur is een probleem op zich...' en 'Dit alles maakt het naar ons inzicht nodig dat wij ons gaan bezinnen op de plaats van Den Uyl in de partij.'²²

De nota leidde tot een zeer harde confrontatie in het bestuur. Den Uyl sprak van een dreigende 'ontplofsituatie', Burger wilde dat de zeven leden hun functie ter beschikking zouden stellen, anderen spraken van een rechtstreekse motie van wantrouwen tegen Den Uyl. Uiteindelijk wist partijvoorzitter Sjeng Tans het gehele bestuur achter een verklaring te krijgen waarin het vertrouwen werd uitgesproken in Den Uyl en werd vastgesteld dat de verantwoordelijkheid voor het dagelijkse beleid bij de fractie berust. Van der Louw liet bij dit conflict voor het eerst blijken dat hij eerder een bruggenbouwer was dan een scherplijper en verklaarde in het partijbestuur dat hij niet bang was voor een stukje gezichtsverlies.

Het zou niet de laatste aanval op de positie van Den Uyl zijn. Een poging om André Kloos, op dat moment nog voorzitter van het nvv, te lanceren als lijsttrekker bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 stuitte op diens onwil om mee te werken. Nieuw Links in het partijbestuur stelde vervolgens voor om dan met een meervoudig lijsttrekkerschap de verkiezingen in te gaan, een terugkeer naar de praktijk van vóór 1966. In het bestuur staakten de stemmen, maar de partijraad veegde het voorstel van tafel. In 1972 hadden de voormalige Nieuw-Linksers zich verzoend met het leiderschap van Den Uyl. Na de val van het kabinet-Biesheuvel schaarden partijbestuur en partijraad zich in de zomer van 1972 voor het eerst eensgezind achter het lijsttrekkerschap van Den Uyl. Uiteindelijk was hij één van de weinigen die de stormloop van Nieuw Links op de machtsposities in de partij overleefden.

Op het roemruchte Haagse congres van maart 1969 zette Nieuw Links zijn opmars voort en werden maar liefst negen leden van Nieuw Links in het partijbestuur gekozen. Een tegenbeweging die probeerde het verzet tegen Nieuw Links te mobiliseren onder de naam *Democratisch Appèl*, kreeg weinig bijval. Geen van haar kandidaten werd gekozen in het partijbestuur. Binnen Nieuw Links was niet iedereen tevreden met de veroverde machtspositie in het partijbestuur. De journalist Laurens ten Cate, belangrijke medeauteur van *De meeste mensen willen meer* en in 1969 gekozen in het partijbestuur, haakte een jaar later gedesillusionerd af. Het elan van de beweging was weg, aldus Ten Cate; Nieuw Links wilde een horzel zijn, 'nu zijn het de ratten op de trap naar de macht'.²³

Vlak na het congres formuleerde het Tweede Kamerlid Max van der Stoel ook al harde kritiek op Nieuw Links in een brief aan Den Uyl:

‘Een conclusie is voor mij heel duidelijk: Nieuw Links is een fundamenteel anti-democratische beweging, waarmee het democratisch socialisme moet breken. [...] Willen wij het socialisme in Nederland nog redden, dan moet de breuk komen, nu.’²⁴

De breuk kwam er niet, hoewel na het congres in de media druk werd gespeeld dat vooraanstaande leden uit de oudere generatie, zoals Sicco Mansholt, een nieuwe partij wilden oprichten. Wel stapte een aantal minder bekende, oudere politici uit de partij en richtte Democratisch-Socialisten '70 (DS'70) op, onder hen de zoon van oud-minister-president Willem Drees. De ‘oude’ Drees beëindigde wel zijn lidmaatschap, maar werd geen lid van een andere partij. Alle PvdA-ministers uit de jaren vijftig en veel andere kopstukken bleven de partij trouw, ook Van der Stoel. Toen Frans Goedhart (medeoprichter van de verzetskrant *Het Parool*) in 1970 de Tweede Kamerfractie verliet voor DS'70, complimenteerde hij Den Uyl: ‘Joop, ik vind dat je in deze zaak beheerst en zeer doeltreffend hebt geopereerd. Sjik.’²⁵

De vernieuwing van de Tweede Kamerfractie verliep traag. De fractie die in 1971 werd gekozen telde slechts zes Nieuw-Linksers; in de fractie van 1972 was dit aantal verdubbeld. De doorstroming kwam pas goed op gang in 1977: 21 van de 54 Kamerleden kwamen voort uit Nieuw Links, maar lang niet allemaal hadden zij nog veel affiniteit met de oorspronkelijke ideeën. Tot onvrede van het partijbestuur zaten in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) slechts een beperkt aantal Nieuw-Linksers: de ministers Pronk (Ontwikkelingssamenwerking) en Vorrink (Volksgezondheid en Milieuhygiëne) en de staatssecretarissen Van Dam, Klein en Wim Meijer. Belangrijke ministersposten vertrouwde Den Uyl toe aan Van der Stoel (Buitenlandse Zaken), Henk Vredeling (Defensie), Jos van Kemenade (Onderwijs) en Wim Duisenberg (Financiën).²⁶ Veel vertrouwen in Den Uyl en zijn kabinet had het partijbestuur niet; het stelde in 1974 de zogeheten Keerpuntbewakingsgroep in om toe te zien op de uitvoering van het verkiezingsprogramma.²⁷ In de partijraad stemde een kwart van de afgevaardigden tegen het kabinet. Het centrale thema van het kabinet – spreiding van kennis, macht en inkomen – kon het gebrek aan vertrouwen niet wegnemen.

Organisatorische veranderingen

In het streven de invloed van de fractie terug te dringen, wist Nieuw Links wel een aantal belangrijke wijzigingen in de structuur van de partij door te voeren, veranderingen die gedeeltelijk al waren voorgesteld in *Een partij om mee te werken*. Het uitgangspunt van het essay was dat gebroken diende te worden met het oude democratiebegrip van Willem Adriaan Bongers. In 1934 betoogde deze sociaaldemocraat, socioloog en criminoloog dat democratie gedelegeerd vertrouwen is, gebaseerd op selectie en continuïteit.²⁸ De schrijvers achtten dit een verouderde, paternalistische opvatting van democratie en pleitten voor meer spreiding van verantwoordelijkheden en een verantwoordingsplicht voor gezagdragers. De gekozen vertegenwoordigers in de Tweede Kamer en in andere organen dienden meer gecontroleerd te worden bij de uitvoering van het programma. Bovendien moesten doorstroming en vervanging van gezagsdragers vanzelfsprekender worden.

Het Haagse congres van 1969 was voor deze punten belangrijk. Besloten werd de omvang van het partijbestuur terug te brengen van 25 naar 21 leden, het aantal Kamerleden in het partijbestuur te maximeren op zeven, en in het dagelijks bestuur van zeven leden maximaal drie Kamerleden op te nemen. Verder werd vastgelegd dat de functies van partijvoorzitter en de partijsecretaris onverenigbaar zijn met het lidmaatschap van de Tweede Kamer. De stemhebbende leden van partijraad werden verder alleen nog gekozen door de gewestelijke vergaderingen. Het principe van onverenigbaarheid van functies of het anticumulatiebeleid zou in de loop van de tijd nog verschillende keren aangepast worden.

Een ingrijpend besluit in 1969 was ook de volledige decentralisering (eigenlijk regionalisering) van de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer en het ontnemen van elke beslissingsbevoegdheid in dezen aan het partijbestuur. De gewesten, veelal samenvallend met de kamerkieskringen en bestaande uit vertegenwoordigers van de afdelingen, kregen hiermee een veel belangrijkere rol in de partij. Het middenkader kreeg de middelen in handen om Kamerleden ter verantwoording te roepen, Kamerleden te herkandideren en om nieuwe kandidaten (hoog) op de lijst te plaatsen. De actieve leden in de gewesten bestonden zeker niet alleen uit aanhangers van Nieuw Links, maar wel vond er vanaf eind jaren zestig ook op gewestelijk niveau een enorme doorstroming plaats (zie hieronder). Naarmate in de jaren zeventig de partijraad – oorspronkelijk het orgaan waarin vooral huishoudelijke zaken besproken werden – zich steeds meer met de actuele politiek ging bemoeien, werd de invloed van het middenkader groter.

De decentrale kandidaatstelling en de machtige rol van de partijraad heeft lang bestaan. In de loop van de tijd zijn er wel kleine aanpassingen geweest in de kandidaatstelling, maar pas in 1992 werd besloten het partijcongres weer het laatste woord te geven over de door het partijbestuur voorgestelde kandidatenlijst. Toen werd ook de partijraad opgeheven.²⁹

De spreiding van bevoegdheden en de daarmee samenhangende wijzigingen in de structuur van de partij lagen aan de basis van het ontstaan van een duale machtsstructuur ten tijde van het kabinet-Den Uyl. Aan de ene kant het kritische en vaak wantrouwende partijbestuur, dat vaak werd opgejaagd door de partijraad; aan de andere kant de Tweede Kamerfractie onder leiding van Ed van Thijn, alsmede minister-president Den Uyl en de PvdA-ministers.³⁰ Gerard Heyne den Bak, partijsecretaris ten tijde van het kabinet en lid van de Steenwijkgroep, formuleerde later het leidende principe van het partijbestuur als volgt: 'Het partijbestuur vatte zijn functie min of meer in die zin op dat die mensen in Den Haag eigenlijk niet te vertrouwen zijn, wij zijn er voor om het erfgoed te bewaken'.³¹ Deze mentaliteit van partijbestuur en partijraad heeft in 1977 uiteindelijk een belangrijke rol gespeeld bij de mislukte formatie van het tweede kabinet-Den Uyl.

Het streven naar democratisering van de partij door Nieuw Links heeft vooral het middenkader veel invloed gegeven. Opvallend is ook dat de vernieuwingsbeweging wel over participatiedemocratie en actieve deelname van de leden sprak, maar zich weinig gelegen liet liggen aan directe invloed van de leden. De praktijk van het jonge D'66 om alle leden stemrecht te geven op het partijcongres is nooit voorgesteld door Nieuw Links. Als er over een referendum gesproken werd, ging het om een referendum onder de afdelingen; een schriftelijke raadpleging van de leden was blijkbaar een stap te ver.³² De wijzigingen werden doorgevoerd met een beroep op democratische beginselen, maar feitelijk waren ze vooral ingegeven door een wantrouwen in de politieke leiding en de wens deze te vervangen. De opvatting dat Nieuw Links serieus werk maakte van de invoering van een participatiedemocratie, zoals Heyne den Bak in 1982 nog stelde, is een misvatting.³³ De partijcultuur van gedelegeerd vertrouwen werd vervangen door een cultuur van georganiseerd wantrouwen – een wantrouwen dat niet alleen de partijleiding gold, maar ook de gewone leden. Met instemming citeerden de auteurs van *Een partij om mee te werken* een rapport uit 1949, met de volgende opmerking: 'Bij de organisatie van congressen vergeet men plots alle selectieve prikkels en schakelt men over op een soort directe democratie ("ieder mag over alles spreken") die de wezenlijke democratie vermoordt.'³⁴

Aansluiting bij een jongere generatie

De aflossing van de macht beperkte zich zeker niet tot het partijbestuur en de Kamerfractie. Het actieve kader in de afdelingen en gewesten werd in een tijdperk van tien jaar bijna volledig vernieuwd. Het in 1978 op het Raad- en Statencongres uitgevoerde onderzoek geeft een redelijk beeld van de samenstelling van het middenkader van de PvdA, twaalf jaar na de oprichting van Nieuw Links.³⁵ Het kader is relatief jong: bijna 80 procent is nog geen 46, en 27 procent is jonger dan 31 jaar. Slechts één op de vijf afdelingsafgevaardigden op het congres is vrouw. De jonge leeftijd van de congresafgevaardigden is niet verbazingwekkend, gezien het feit dat maar liefst twee derde van de ondervraagden pas na 1966 lid is geworden. Een even groot aantal beschouwt zichzelf als aanhanger van Nieuw Links. De sociale samenstelling komt sterk overeen met de eerste generatie van Nieuw Links: de actieve leden zijn veelal werkzaam in het onderwijs, bij de overheid of semi-overheid. Het overgrote deel is hoogopgeleid; alleen in de leeftijdsgroep boven 45 jaar is een op de vijf laagopgeleid.

De schaarse gegevens over het partijkader in het midden van de jaren zestig vormen hiermee een scherp contrast. In 1965 had 58 procent van de deelnemers aan de kaderschool alleen lager onderwijs (inclusief lagere technische school – LTS – en avondschool); een jaar later ging het om 55 procent van de 123 deelnemers. Slechts een paar procent had hoger onderwijs genoten. In beide jaren werd ongeveer een kwart van de deelnemers omschreven als ‘vaklieden-handarbeiders’. Het kader bestond midden jaren zestig uit mannen, nog geen tien procent was vrouw.³⁶ Vier jaar later is bij de kadercurssen op de drie vormingscentra te Borne, Bentveld en Kortehemmen nog maar 10 procent van de deelnemers lager opgeleid (inclusief LTS en huishoudschool), terwijl bijna 30 procent hoogopgeleid is of studerend. Het aantal vrouwelijke deelnemers is gestegen naar 38 procent.³⁷ In enkele jaren tijd was het karakter van de partij totaal veranderd.

De belangrijkste doelstelling van Nieuw Links – het vinden van aansluiting bij een jongere generatie – zou niet alleen tot uiting moeten komen in de verjonging van het middenkader, maar ook in een toestroom van (niet actieve) jonge leden en uit de aantrekkingsgracht op jonge kiezers. In september 1964 telde de PvdA ruim 142.000 leden. Twee jaar later, op het moment dat Nieuw Links naar buiten trad, was het aantal gedaald tot ruim 134.000. De dalende trend werd door het optreden van Nieuw Links geen halt toe geroepen. In 1969 telde de partij 107.00 leden en in 1972 werd een voorlopig diep-

tepunt bereikt met 94.000 leden. Daarna zette een schoksgewijze stijging in tot het hoogtepunt van ruim 121.000 leden in 1978.³⁸ Daarmee onderscheidde de PvdA zich in positieve zin van partijen als de KVP, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en kleinere linkse partijen als de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP). Een veel sterkere stijging van het ledenaantal deed zich daarentegen vanaf 1972 voor bij de VVD.

In de eerste jaren van zijn bestaan slaagde Nieuw Links er niet in om de uittocht van leden te stoppen en de activiteiten van de vernieuwingsbeweging motiveerden kennelijk weinig mensen om lid te worden. De instroom van nieuwe leden viel terug van 7000 tot een kleine 3000 per jaar.³⁹ Vanaf september 1969 begon het aantal jaarlijkse nieuwe leden echter sterk te stijgen, tot boven de 10.000 en zelfs tot ruim 15.000 in 1973-74. Relatief veel twintigers werden in deze periode lid, leidend tot een oververtegenwoordiging van dertigers in 1978.⁴⁰ De grote toestroom van nieuwe leden was niet alleen de verdienste van Nieuw Links, maar ook van Den Uyl en het aantreden van zijn kabinet in het voorjaar van 1973. Begin 1975 maakte partijvoorlichter Kees Bode zich wel ongerust over het feit dat er onder de nieuwe leden nauwelijks nog arbeiders waren.⁴¹

Dankzij Nieuw Links slaagde de partij erin om aansluiting te vinden bij jongere generaties. De ambitie van partijvoorzitter Van der Louw en anderen reikten in eerste instantie verder: de PvdA diende van karakter te veranderen. Om tegenwicht te bieden aan de nadruk op het besturen en om de tegenstellingen in de maatschappij zichtbaar te maken, moest de partij meer aansluiting vinden bij de persoonlijke problemen van veel burgers. Op het congres van september 1973 riep de partij zich uit tot 'actiepartij', dat wil zeggen een partij die zelf acties initieert op belangrijke maatschappelijke terreinen en soms ook acties van anderen ondersteunt. Het werd geen succes. In 1978 werd in een evaluatie geconstateerd dat de partij niet alleen haar mogelijkheden om als 'partij in actie' te kunnen functioneren had overschat, maar ook dat er van nature een zekere spanning bestaat tussen een op besturen gerichte partij en de acties van zichzelf organiserende burgers.⁴² De actiepartij stierf een snelle en stille dood.

Populair bij jonge kiezers

De schaarse gegevens over de electorale achterban van de PvdA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 laten zien dat de aantrekkingskracht op

jongeren beperkt was, maar van een duidelijke ondervertegenwoordiging van de kiezers onder de 35 jaar was geen sprake. Partijen die het wel zeer goed deden onder deze groep, waren het pas tot stand gekomen D'66 en de in 1957 opgerichte PSP. Bij de verkiezingen vier jaar later was dat beeld enigszins veranderd. Niet alleen won de PvdA voor het eerst sinds 1956 weer twee zetels, de partij wist ook de oudere kiezers vast te houden en haar positie onder de kiezers onder de 35 jaar enigszins te versterken. Onder de jonge kiezers die voor het eerst mochten stemmen was de PvdA in 1971 zelfs de grootste partij.⁴³

Dit goede verkiezingsresultaat kan zeker niet alleen op het conto van Nieuw Links geschreven worden. De presentatie van het zogeheten 'schaduwkabinet' van PvdA, D'66 en de Politieke Partij Radikalen (PPR) onder leiding van Den Uyl heeft daaraan ook bijgedragen. Het idee om als onderdeel van de verkiezingscampagne een lijst van mogelijke ministers bekend te maken – het schaduwkabinet – kwam zeker niet uit de koker van Nieuw Links. Al in 1962 besprak de het partijbestuur de mogelijkheid ervan en een paar jaar later had Den Uyl het idee onderschreven in de partijcommissie democratie.⁴⁴

De verjonging van het sociaaldemocratische kiezerscorps was bescheiden, maar terwijl onder de confessionele volkspartijen vanaf 1971 een vergrijzing optrad, deed deze zich bij de PvdA pas veel later voor. Dat kan niet los gezien worden van het optreden van Nieuw Links en de wijze waarop de beweging met vallen en opstaan in de partij was geïntegreerd. De rol van Den Uyl mag echter niet onderschat worden. Hij slaagde erin, ondanks de 'verintellectualisering' van het partijkader, om als partijleider en premier de PvdA herkenbaar te laten blijven voor haar traditionele achterban: kiezers met een bescheiden inkomen en veelal laagopgeleid. In 1977 beschouwde bijna twee derde van de PvdA-kiezers zich als arbeider en was 72 procent laagopgeleid. Beide groepen waren duidelijk oververtegenwoordigd in de electorale achterban van de partij; in de decennia daarna zou dit langzaam gaan veranderen.⁴⁵ Als het ging om de electorale aantrekkingskracht van de PvdA, vulden Nieuw Links en Den Uyl elkaar goed aan.

Verandering van het politieke landschap

De tweede doelstelling van de schrijvers van *Tien over rood* behelsde een ingrijpende vernieuwing van de Nederlandse politiek. Het functioneren van

het democratisch stelsel kwam in twee hoofdstukken onder het kopje ‘Vrijheid’ aan de orde. De meeste aandacht ging daarbij uit naar het koningschap en het voorstel om Nederland na het aftreden van koningin Juliana om te vormen tot een republiek. In de toekomst diende het staatshoofd te worden gekozen; op korte termijn kon worden begonnen met het kiezen van de burgemeester en het hoofd van het provinciale bestuur. Verder werd een ander kiesstelsel voorgesteld waarin de verantwoordingsplicht van de volksvertegenwoordiger tegenover de burgers vorm zou krijgen. De burger zou beter moeten weten door wie hij vertegenwoordigd werd, waardoor er een directe band zou ontstaan tussen de kiezer en zijn vertegenwoordiger. Het waren ideeën die aansloten bij het publieke debat van 1966, maar niet echt leefden in kringen van Nieuw Links. Voorstellen over een ander kiesstelsel of een gekozen burgemeester zijn door Nieuw Links nooit uitgewerkt. De discussie over het koningschap kwam wel met enige regelmaat terug, maar had vooral een symbolische waarde. Toen in 1972 de mogelijkheid van een fusie met D’66 en de PPR tot een Progressieve Volkspartij (PVP) zich voordeed, waren de meeste Nieuw-Linksers tegen, behalve Van der Louw. D’66 werd als een burgerlijke en te rechtse partij beschouwd; een vage PVP zou de aantrekkingskracht op jonge confessionele arbeiders teniet doen, aldus de Nieuw-Linkse socioloog Bram Peper.⁴⁶

De grootste grief van de opstellers van *Tien over rood* betrof de praktijk van de kabinetsformatie, die de partijen de vrijheid gaf in belangrijke mate af te wijken van de beloften die zij de kiezers hadden gedaan. Het leidde onvermijdelijk tot een gevoel van machteloosheid onder de kiezers en een gebrek aan engagement. De PvdA zou dit kunnen tegengaan door slechts deel te nemen aan een volgende kabinetsformatie als zeker was dat een voor de verkiezingen gepubliceerd minimumprogramma onderdeel zou zijn van het regeerakkoord. Coalitieregeringen met de in de ogen van Nieuw Links conservatieve KVP verhulden bovendien wezenlijke tegenstellingen in het politiek leven.

Het voorstel om voortaan met een minimumprogramma de verkiezingen in te gaan, heeft in de loop van de tijd veel debat en spanningen opgeleverd in de partij. Aan het idee lagen twee motieven ten grondslag. In de eerste plaats een weerzin tegen de macht van de KVP, een weerzin die velen deelden in de partij en die al veel langer bestond. De wens de macht van de confessionele middenpartijen – met name de KVP – te breken en het politieke landschap blijvend te veranderen ten gunste van de PvdA, was vanaf de oprichting in 1946 een belangrijke strategische doelstelling geweest. Midden jaren zestig

kreeg de afkeer van de KVP een sterke stimulans. Na de voor de PvdA ongelukkig verlopen kabinetsformatie van 1963, waarbij de KVP voor een coalitie met de VVD koos na eerst de PvdA en de VVD tegen elkaar te hebben uitgespeeld, volgde in 1966 de ‘Nacht van Schmelzer’. In deze voor de PvdA dramatische nacht maakte de Kamerfractie van de KVP een einde aan de sinds het voorjaar van 1965 bestaande regeringscoalitie met de PvdA (en de ARP). Nieuw Links speelde handig in op de sterk gegroeide afschuw van de KVP en combineerde dat met een tweede motief: wantrouwen in de politieke leiding van de partij, die veel te gemakkelijk compromissen sloot om te kunnen regeren met de KVP.

Het idee van het minimumprogramma en vergelijkbare instrumenten als de anti-KVP-resolutie uit 1969, de harde inhoudelijke eisen die aan KVP en ARP werden gesteld ten tijde van het kabinet-Den Uyl (de zogeheten ‘hobbelstrategie’) en in het bijzonder de polarisatiestrategie hadden dezelfde electorale doelstellingen. In de eerste plaats wilde Nieuw Links de achterban van de confessionele partijen splitsen in een conservatief en een progressief deel, door de KVP, ARP en CHU (en later het CDA, waarin deze drie partijen zouden opgaan) te dwingen om vóór de verkiezingen duidelijkheid te verschaffen over hun coalitievoorkeur. De aanhangers van de polarisatiestrategie waren ervan overtuigd dat de vorming van het CDA daarmee zou worden gedwarsboomd. De tweede doelstelling was het realiseren van een progressieve meerderheid.⁴⁷ De verkiezingsuitslag van 1972 – opnieuw zwaar verlies voor de KVP en gezamenlijke winst voor de PvdA, D’66 en de PPR, met hun gemeenschappelijke verkiezingsprogramma *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* – was voor velen een bevestiging van de juistheid van de polarisatiestrategie. Electoraal onderzoek van de PvdA in 1974 liet echter zien dat de strategie op een electorale illusie was gebaseerd. WBS-directeur Henk van Stiphout wees onder andere op de sterke overeenkomst tussen de KVP- en VVD-achterban en de voorkeur van de KVP-kiezers voor een meer rechtse koers van hun partij. Het onderzoek werd in de top van de PvdA niet serieus genomen.⁴⁸

Het streven naar een tweedeling in het Nederlandse politieke landschap en het aanscherpen van de tegenstellingen met de KVP waren geen doelstellingen die waren ontwikkeld door Nieuw Links. Van Thijn en anderen formuleerden deze ideeën al in het midden van de jaren zestig. Nieuw Links en het radicale middenkader omarmden dit gedachtegoed niet alleen met groot enthousiasme, maar waren ook wars van elke nuancering of relativering van de strategie. Strategische notities dienden naar de letter te worden uitge-

voerd om de politieke leiding te controleren. Dat leidde tot een dramatisch hoogtepunt bij de mislukte formatie van het tweede kabinet-Den Uyl. De zogeheten ‘meerderheidsstrategie’ die ten grondslag lag aan de kabinetsformatie – acht ministers voor de PvdA, zeven voor het CDA en één voor D’66 – werd door een deel van het partijbestuur al gezien als een kwalijke afzwakking van de polarisatiestrategie. Toen deze verdeling niet realiseerbaar bleek en niet alle gewenste ministersposten konden worden binnengehaald, stemde de partijraad het onderhandelingsresultaat weg. Het eerder al gesloten regeerakkoord met het CDA dat wel was aanvaard, was minder belangrijk dan de prestigestrijd over de ministerszetels. Volgens de tegenstanders moest er opnieuw en harder onderhandeld worden.

De polarisatiestrategie heeft niet geleid tot een splitsing van het confessionele electoraat, noch tot een linkse meerderheid, en heeft de vorming van het CDA niet kunnen voorkomen – eerder gestimuleerd. Het zou tot 1987 duren voordat de PvdA de polarisatiestrategie officieel dood verklaarde en zich neerlegde bij de machtspositie van het CDA in de landelijke politiek. Het is te simpel om deze mislukkingen alleen te wijten aan Nieuw Links. Feit is wel dat de meerderheid in het partijbestuur, bestaande uit veel Nieuw-Linkers, lange tijd een weinig realistische kijk had op de politieke verhoudingen in Nederland en een onjuist beeld had van de opvattingen van de gematigde confessionele kiezer.

Radicalisering van beleid

Sociaaleconomisch beleid

Nieuw Links wilde in de derde plaats een radicalere stellingname van de PvdA op een aantal belangrijke beleidsterreinen. In zijn publicaties werd verreweg de meeste aandacht besteed aan economische onderwerpen. In *Tien over rood* was het onderdeel ‘Gelijkheid’, handelend over de sociaaleconomische verhoudingen, met 26 bladzijden het meest omvangrijk en gedetailleerd uitgewerkt. De auteur van dit deel, Van den Doel, formuleerde in vijf hoofdstukken als belangrijke doelstellingen onder andere een meer gelijke inkomens- en vermogensverdeling, grotere zeggenschap van de werknemers en goede gemeenschapsvoorzieningen. Als instrumenten werden daarbij genoemd een centrale loonpolitiek, het in gemeenschapshanden brengen van grond- en bodemschatten, een veel sterkere progressie in suc-

cessie- en schenkingsrechten, nationalisatie van grote banken en verzekeringsmaatschappijen en een centraal investeringsbeleid.

De voorstellen riepen binnen en buiten de PvdA weinig kritiek op; de meeste sloten goed aan bij het sociaaldemocratische gedachtegoed. Het pleidooi voor goede gemeenschapsvoorzieningen verschilde weinig van de eerdere stellingname van Den Uyl in het in 1963 verschenen rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*. De welwillendheid kwam een maand na publicatie van *Tien over rood* al tot uiting op het buitengewone partijcongres in november 1966, uitgeschreven naar aanleiding van de zware verkiezingsnederlaag bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart. Vertegenwoordigers van Nieuw Links kwamen niet alleen veel aan het woord, maar een door Van den Doel opgestelde en door het partijbestuur overgenomen motie werd door het congres aangenomen, waarin werd vastgesteld dat de inkomensverschillen onaanvaardbaar groot waren en dat er een wettelijke koppeling van het minimuminkomen aan de stijging van de lagere inkomens diende te komen.⁴⁹

Het in september 1967 verschenen boekje *De macht van de rooie ruggen* kon op veel minder welwillendheid rekenen. Enkele punten uit *Tien over rood* werden verder uitgewerkt, maar de auteurs legden ook andere accenten. Onderwerpen als inkomensgelijkheid en democratisering van de onderneming kwamen nauwelijks aan de orde; structurele hervormingen van de economie kregen daarentegen veel meer aandacht. De overheid zou de voornaamste investeringsbeslissingen moeten nemen en het bank- en verzekeringsbedrijf en de grond dienden te worden genationaliseerd. Verder zouden alle bodemschatten door een staatsbedrijf moeten worden geëxploiteerd. De voorstellen maakten volgens de schrijvers geen einde aan de ‘gemengde economie’, maar gaven de overheid wel veel meer sturingsmogelijkheden. De invloed van een aantal sympathisanten van het blad *Links*, zoals Theo van Tijn, Wout Tieleman en Ton Regtien, was duidelijk aanwezig.

Den Uyl formuleerde als eerste harde kritiek. Bij de presentatie had hij het over kreten, gebrek aan bruikbare ideeën, het ontbreken van bewijsvoering, en onkunde. Hij stond niet alleen. Het geschrift zorgde, meer dan de andere publicaties, voor kritiek en interne verdeeldheid binnen de beweging. Arie van der Hek en Reinier Krooshof, auteurs van *Tien over rood*, zagen er weinig in en hadden geen behoefte aan deze ‘socialistische mythologie’, terwijl Van den Doel de structuurhervormingen te ‘arbeideristisch’ vond.⁵⁰

De macht van de rooie ruggen had weinig impact. Niet alleen was er slechts beperkte steun voor de voorstellen, maar de belangrijkste auteurs speelden een marginale rol in Nieuw Links en enkelen zouden de PvdA al

snel weer verlaten. Opmerkelijker is meer in het algemeen dat Nieuw Links in zijn publicaties de meeste aandacht besteedde aan sociaaleconomische onderwerpen, maar dat hierover nauwelijks hoogoplopende conflicten zijn geweest. Het kan niet los gezien worden van de achtergrond van de eerste generatie Nieuw-Linkers. Twee van de drie economen onder de schrijvers van *Tien over rood* waren slechts korte tijd actief in de beweging (Van der Zwan en Van der Hek). Van den Doel, de derde econoom, werd al snel Kamerlid en bleek in zijn economische opvattingen zeer dicht bij Den Uyl te staan. Beiden waren keynesiaan, wilden investeren in collectieve voorzieningen, waren voorstander van een sturende rol van de overheid en bepleitten een actieve inkomenspolitiek. Van den Doel ontwikkelde zich tot een vertrouwing van Den Uyl en werd in 1971 als enige Nieuw-Linkser opgenomen in het eerste schaduwkabinet. De PvdA-leider betreurde het zeer dat Van den Doel in 1972 koos voor een carrière aan de universiteit.

De initiatiefnemers van Nieuw Links hechtten weinig waarde aan structurele hervormingen van de economie en deden ook weinig voorstellen in die richting. Voor het partijkader dat in hun kielzog de partij instroomde, lag dat anders. Het kabinet-Den Uyl werd door veel actieve leden niet als ‘ons kabinet’ beschouwd, er werden te veel concessies gedaan aan KVP en ARP, en eigen ministers als Duisenberg, Vredeling en Van der Stoel werden veelal als te rechts beoordeeld. De vier in 1974 door fractieleider Van Thijn geformuleerde maatschappijhervormende voorstellen, de ‘hobbels’ op weg naar verdere samenwerking met de confessionele partijen, kregen al snel de functie meer steun te verwerven onder het partijkader voor het kabinet. Het partijbestuur was zich bewust dat onderwerpen als de vermogensaanwasdeling (VAD), de grondpolitiek, de wet op de ondernemingsraden (WOR) en de wet op de investeringsrekening (WIR) nauwelijks leefden in de electorale achterban, maar de onrust onder het kader wegnemen was belangrijker dan de herkenbaarheid voor de eigen kiezers.

Buitenlandse politiek

Veel meer dan het sociaaleconomische beleid hebben de opvattingen en voorstellen van Nieuw Links op het terrein van de buitenlandse politiek en het veiligheidsbeleid voor spanningen gezorgd binnen de partij en de standpuntbepaling van de PvdA beïnvloed. Het onderdeel ‘Broederschap’ in *Tien over rood* over de internationale verhoudingen – slechts tien pagina’s – had twee algemene thema’s. De schrijvers wilden in het denken over oorlog en

vrede de Koude Oorlog-mentaliteit doorbreken en pleitten daarnaast voor internationale solidariteit en meer ontwikkelingshulp. De concrete punten die aan de orde werden gesteld waren niet nieuw, maar veelal eerder onderwerp van discussie geweest in de partij. Meestal waren ze destijds slechts door een minderheid gesteund. In de latere publicaties van Nieuw Links kwamen de internationale verhoudingen niet meer aan de orde, maar in de verschillende gremia van de partij was de buitenlandse politiek decennialang onderwerp van felle discussies.

De heftige debatten betroffen niet de eis om twee procent van het nationale inkomen te besteden aan ontwikkelingshulp. Dit percentage was al eerder genoemd in de partij en werd in 1967 in het verkiezingsprogramma opgenomen. In latere programma's werd het afgezwakt tot twee procent op de langere termijn en anderhalf voor de komende vier jaar (1972). Het kabinet-Den Uyl verhoogde de hulp inderdaad tot anderhalf procent. Het zou zeer lang een onomstreden percentage blijven in de PvdA.

De concrete voorstellen over het veiligheidsbeleid betroffen de erkenning van de communistische Duitse Democratische Republiek (DDR) en van de Vietcong, en het opzeggen van het NAVO-lidmaatschap indien het dictatoriale Portugal lid zou blijven of Spanje lid zou worden. De omvang van de marine kon verder worden teruggebracht en bezinning op het nut van land- en luchtmacht was noodzakelijk. Deze onderdelen riepen vanaf de eerste dag binnen en buiten de partij veel weerstand en heftige emoties op. Enkele dagen na de publicatie van *Tien over rood* gaf *Het Parool* in een commentaar aan dat het ging om 'zwichten voor communistische druk', 'zwellen in ontwikkelingsromantiek' en 'Selbsthass tegen het eigen Westelijk leefmilieu'.⁵¹ Binnen de PvdA was Van der Stoel, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Cals, een felle tegenstander van Nieuw Links. Hij waarschuwde in een 'cri de coeur' dat de PvdA onder invloed van 'crypto PSP-ers van Nieuw Links op hun beurt opgestuwd door crypto-communisten van het slag Jan Blok' sektarische trekjes begon te vertonen.⁵² Van der Stoel onderkende terecht dat communistische sympathieën bij sommige Nieuw-Linkers aanwezig waren. Zo werden Regtien, oprichter van de Studentenvakbeweging, theoloog Jan Blok en onderwijskundige Siebe Soutendijk later lid van de CPN.⁵³

De voorstellen vormden een aanval op de sterk anticommunistische denkbeelden in de PvdA, de grote steun voor de Amerikaanse buitenlandse politiek (ook ten aanzien van Vietnam) en het gebrek aan ideeën binnen de partij over het doorbreken van de bewapeningswedloop. Toen in 1969 in de Ver-

enigde Staten president Nixon aan de macht kwam, die ongekend zware bombardementen liet uitvoeren op Noord-Vietnam en Cambodja binnen-viel, verdwenen de tegenstellingen in de partij over de Vietnampolitiek naar de achtergrond omdat de steun voor de VS afnam. De DDR en de NAVO bleven echter voor emotionele en heftige botsingen zorgen met de oudere generatie buitenlandspecialisten. De meesten verdwenen uit de partij door opzegging van hun lidmaatschap (Jacques de Kadt, Frans Goedhart, Conny Patijn) of door overlijden (Geert Ruygers). Van der Stoel bleef als een van de weinigen actief in het debat over de buitenlandse politiek. Hij zag niets in eenzijdige stappen en stevige verbale verklaringen, en wenste via diplomatieke onderhandelingen te werken aan ontspanning en mensenrechten.

De strijd in de PvdA spitste zich vanaf 1967 sterk toe op de buitenlandse politiek. Het officiële partijstandpunt dat aan erkenning van de DDR voorwaarden verbonden dienden te worden, zoals verdere ontspanning en regeling van de status van West-Berlijn, werd op het buitengewone congres van november 1966 nog met grote meerderheid aanvaard, maar twee jaar later lagen de verhoudingen anders. Een motie van partijbestuur om de DDR onvoorwaardelijk te erkennen, werd op het congres van 1969 aanvaard, tot groot ongenoegen van de Kamerfractie en de Duitse zusterpartij. Willy Brandt, voorzitter van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) betreurde in een brief de uitspraak van het congres en wees erop dat een onvoorwaardelijke erkenning niet bijdroeg aan de ontspanning in Europa. De PvdA zou er beter aan gedaan hebben het beleid van de SPD te steunen, aldus Brandt. De Kamerfractie achtte zich niet gebonden aan het congresbesluit en bleef zich beroepen op het verkiezingsprogramma van 1967. Brandt loste het probleem voor de PvdA op. Het succes van de *neue Ostpolitik* van zijn regering, aangetreden in het najaar van 1969, droeg eraan bij dat de erkenning van de DDR bij de Nederlandse sociaaldemocraten van de agenda verdween.⁵⁴

De conflicten over de buitenlandse politiek gingen daarna voornamelijk over het lidmaatschap van de NAVO en het terugdringen van de rol van kernwapens. Kenmerkend was de behandeling van *Keerpunt 1972*, het gemeenschappelijke verkiezingsprogramma met D'66 en de PPR, op het PvdA-verkiezingscongres in oktober van dat jaar. De afdeling Utrecht diende amendement 007 in (het 'James Bond-amendement') waarin ingrijpende hervormingen van de NAVO werden geëist, onder andere op ontspanning gericht overleg met het Warschaupact en uitstoting uit de NAVO van dictatoriale regimes. Indien dit in 1976 niet gerealiseerd zou zijn, zou Nederland uit de verdrags-

organisatie dienen te stappen. Het amendement werd aangenomen. Tevens aanvaardde het congres een motie voor eenzijdige verwijdering van kernwapens uit Nederland en diende de NAVO te verklaren niet als eerste kernwapens te gebruiken. Voor Den Uyl en Van der Stoel waren deze punten onaanvaardbaar en ook partijvoorzitter Van der Louw was weinig gelukkig met deze besluiten. Na moeizaam nachtelijk overleg, waarbij ook D'66 en de PPR betrokken waren, werden er afgezwakte teksten opgesteld, die het congres met moeite aanvaardde.⁵⁵ Ruim een half jaar later werd Van der Stoel, tot ongenoegen van het partijbestuur, benoemd tot minister van Buitenlandse Zaken. Dat was een zeer bewuste keuze van Den Uyl.

Op dit verkiezingscongres bleek dat de sterke linkervleugel in het partijbestuur, die niet in alle gevallen de meerderheid meekreeg in het bestuur, de meerderheid van de congresgangers kon mobiliseren voor zijn standpunten. De representanten van het voormalige Nieuw Links behoorden daarbij niet altijd tot de linkervleugel, terwijl sommige woordvoerders van de linkervleugel nooit tot Nieuw Links hadden behoord. De instroom van een grote groep nieuwe actieve leden had de verhoudingen in de partij drastisch veranderd, wat leidde tot radicalere standpunten op het terrein van de buitenlandse politiek. Tot het begin van de jaren tachtig zou dat vooral op het punt van vrede en veiligheid nog regelmatig voor spanningen zorgen. Zo bestond er onder actieve en niet-actieve leden eind jaren zeventig grote sympathie voor de leuze van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), de 'kernwapens de wereld uit, om te beginnen in Nederland'. Partijvoorzitter Max van den Berg – met wortels in Nieuw Links – en het partijbestuur stonden ook achter de IKV-doelstellingen, maar Van der Stoel en Den Uyl voelden er niets voor. Na het intern uitgesproken machtswoord van Den Uyl sloten de partijvoorzitter en de fractievoorzitter in een nachtelijk gesprek in de auto van Den Uyl een compromis. De PvdA keerde zich tegen de plaatsing van kruisraketten in Nederland, maar accepteerde het behoud van twee kerntaken voor het Nederlandse leger.⁵⁶ Van den Berg verdedigde het loyaal, het congres accepteerde het met tegenzin. Het leverde Den Uyl de bijnaam 'Joop Atoom' op.

Het radicale kader

In het kielzog van Nieuw Links traden nieuwe leden tot de partij toe, die in veel afdelingen en gewesten de macht overnamen. Dit nieuwe kader had kenmerken die sterk verschilden van die van de oudere generatie actieve partijle-

den. Ze waren jonger, hoogopgeleid en werkten veelal in het onderwijs, onderzoek en de sociale en culturele dienstverlening. Deze actieve leden waren rond 1978 niet representatief voor de kiezers, noch voor de leden. Belangrijker is echter dat zij het bedrijven van politiek anders benaderden dan eerdere generaties actieve leden. De Engelse socioloog Frank Parkin stelde in 1968 al vast dat de Engelse vredesbeweging *Campaign for Nuclear Disarmament* gedragen werd door hoogopgeleide activisten die in termen van Max Weber niet zozeer werden gedreven door een *Verantwortungsethik* maar door een *Gesinnungsethik*. Deze activisten hadden een uitgesproken voorkeur voor expressieve actie, dat wil zeggen het nadrukkelijk uitdragen van bepaalde politieke standpunten en principes. Zij hadden weinig sympathie voor een instrumentele benadering van de politiek, waarbij het realiseren van concrete politieke doeleinden centraal staat. Parkin betitelde dit als middenklasse-radicalisme.⁵⁷

Het middenkader van de PvdA uit de jaren zeventig heeft kenmerken van dit ‘getuigende’ middenklasse-radicalisme. Uit het hierboven reeds aangehaalde Europese middenkaderonderzoek blijkt dat in 1978 bijna de helft van de ondervraagde PvdA-congresgangers het (sterk) oneens is met de stelling dat ‘politiek meer een kwestie is van het haalbare dan van het blijven vasthouden aan uitgangspunten’. Het kader van CDA, VVD en D’66 was het in veel mindere mate oneens met de stelling. Deze *Gesinnungsethik* kan verklaren dat een belangrijk deel van het partijkader weinig zag in de compromissen die de PvdA sloot in het kabinet-Den Uyl en bij de formatie van 1977 van mening was dat er teveel was toegegeven aan het CDA. Op dit punt was er wel een belangrijk verschil tussen de *founding fathers* van Nieuw-Links, die machtsposities wilden veroveren en sterk instrumenteel dachten, en de latere generaties actieve PvdA-leden, die veel meer waarde hechtten aan expressieve politiek.

Als het om het buitenlands beleid ging was het voor veel actieve leden belangrijk een ‘zuiver’ politiek standpunt in te nemen, waarbij geen concessies werden gedaan aan de principiële politieke uitgangspunten. Rekening houden met de binnen- en buitenlandse machtspolitieke realiteit stond daarbij automatisch op gespannen voet met de behoefte aan expressieve politiek en werd door veel leden als verraad betiteld.

De betrokkenheid van de PvdA bij de vredesbeweging was groot. Partijleden waren een belangrijke kracht in de strijd tegen de plaatsing van kruisraketten. Uit onderzoek onder de actieve leden van plaatselijke vredesplatforms bleek dat midden jaren tachtig bijna een kwart lid was van de PvdA.⁵⁸

De onder invloed van Nieuw Links sterk veranderde PvdA was ook ontvankelijk voor de thema's die andere sociale bewegingen, waaronder de vrouwenbeweging, agendeerden. Terwijl Nieuw Links een echte mannenbeweging was – onder de auteurs van de vier publicaties was slechts een enkele vrouw – en nauwelijks aandacht had voor de maatschappelijke positie van vrouwen, werd vrouwenemancipatie een belangrijk onderwerp binnen de PvdA. Dat was niet zozeer de verdienste van de sterk vergrijsde Vrouwenbond in de PvdA, die in 1967 zelfs overwoog zich op te heffen, maar in eerste instantie van individuele PvdA leden als Hedy d'Ancona, die tot de sympathisanten van Nieuw Links behoorde, en Joke Smit. De instroom van hoogopgeleide vrouwen zorgde voor steun voor de eisen van de tweede feministische golf bij de abortusstrijd, het aanvechten van de ongelijke behandeling van vrouwen, en het ter discussie stellen van de traditionele rolpatronen tussen mannen en vrouwen. De omvorming van de Vrouwenbond in de Rooie Vrouwen in de PvdA gaf vrouwen een sterke positie in de partij.⁵⁹ Het leidde mede tot de eerste vrouwelijke PvdA-minister in 1973 (Irene Vorrink), de eerste vrouwelijke partijvoorzitter (Ien van den Heuvel), tot grote invloed op het beginselprogramma van 1977, en tot streefcijfers voor het aantal vrouwen in vertegenwoordigende lichamen. Aanvankelijk ging het om 25 procent en sinds 1987 om 50 procent. Het was in belangrijke mate te danken aan de veranderde samenstelling van het partij kader dat de partij openstond voor nieuwe bewegingen en politieke thema's. De PvdA onderscheidde zich daarbij sterk van veel Europese zusterpartijen.

Nieuw Links kenmerkte zich vanaf zijn oprichting door een ideologische heterogeniteit. De talloze nieuwe radicale en actieve leden hadden evenmin een duidelijke gemeenschappelijke visie op de uitdagingen waar de partij voor stond. Dit kwam duidelijk tot uiting in het beginselprogramma van 1977. De in 1974 benoemde commissie die het programma opstelde, bestond voor het overgrote deel uit aanhangers van het voormalige Nieuw Links. Vier thema's stonden centraal in het programma: de Derde Wereld, het milieu, de positie van de vrouw en democratie. De onderlinge samenhang tussen de onderdelen was beperkt. Tot ergernis van Den Uyl was de term 'gelijkwaardigheid' vervangen door het slecht uitgewerkte begrip 'gelijkheid'. Verder werd er nauwelijks aandacht besteed aan de wenselijke sociaaleconomische ordening en ontbrak een expliciete behandeling van sociale rechtvaardigheid als politieke beginsel. Na scherpe kritiek van partij-ideoloog Bart Tromp en anderen concludeerde ook Lolle Nauta, een van de belangrijkste auteurs van het beginselprogramma, in 1987 dat het tijd was hem 'met

vervroegd pensioen te sturen'.⁶⁰ In 2005 werd een nieuw beginselmanifest aangenomen. Het lot van het beginselprogramma van 1977 laat zien dat Nieuw Links slechts een beperkte blijvende invloed heeft gehad op de ideologie van de PvdA.

Slotopmerkingen

Onder invloed van Nieuw Links slaagde de PvdA erin om in de tweede helft van de jaren zestig aansluiting te vinden bij de tijdgeest. Binnen enkele jaren na het verschijnen van *Tien over rood* was de partij drastisch veranderd en vernieuwd. Het beeld van de PvdA als een ingeslapen en vermolmde partij, in 1966 door Nieuw Links met een schok weer tot leven geroepen, klopt echter slechts gedeeltelijk. De veelal laagopgeleide actieve leden waren toentertijd zeer volgzaam en maakten het de politieke leiding niet al te moeilijk. De PvdA was een partij waarin weinig werd gediscussieerd en die nog maar weinig aantrekkingskracht op jongeren uitoefende. Het interne debat over programmatische vernieuwing en scherpere profilering was echter al in 1959 gestart, maar ging niet over de onderwerpen waar jongere generaties bezorgd over waren. Dat waren midden jaren zestig zaken als de oorlog in Vietnam, ontwikkelingshulp en democratisering.

Nieuw Links had een scherp oog voor de behoefte aan verandering onder jongeren. De beweging presenteerde geen samenhangende nieuwe visie of programma voor de PvdA en de onderwerpen die zij aan de orde stelde waren niet nieuw of origineel. De wijze waarop Nieuw Links zich profileerde als een anti-establishment beweging sloot echter feilloos aan bij de geest van de tweede helft van de jaren zestig en heeft zeker bijgedragen aan de sterke stijging van het aantal jonge nieuwe partijleden. Nieuw Links, waarin de nodige journalisten actief waren, wist grote aandacht en publiciteit te genereren voor zijn voorstellen en dwong de partij deze onderwerpen meer prioriteit te geven. Nieuw Links en de actieve en radicale partijleden leden weliswaar regelmatig een nederlaag, maar de compromissen die in de partij gesloten werden, leidden wel tot radicalere standpunten en een minder grote geneigdheid tot het doen van concessies aan andere partijen. De sterke band tussen de PvdA en nieuwe sociale bewegingen als de vrouwenbeweging, de vredesbeweging en in mindere mate de milieubeweging, kon alleen ontstaan dankzij de instroom van deze hoogopgeleide en activistisch ingestelde jongeren.

De PvdA heeft wel een prijs betaald voor de vernieuwing. Nieuw Links bracht in de geest van de jaren zestig een sfeer van wantrouwen tegen de gevestigde machten in de partij, een wantrouwen dat zich in eerste instantie tegen partijleider Den Uyl richtte en later tegen het beleid van zijn kabinet. Een belangrijk deel van het kader vond dat het kabinet-Den Uyl te weinig werk maakte van ingrijpende maatschappijhervormingen. Het partijbestuur, gedomineerd door de uit Nieuw Links voortgekomen Steenwijkgroep en op de huid gezeten door het radicale middenkader, greep afspraken over de strategie ten aanzien van de confessionele partijen vooral aan om de eigen Haagse politici te controleren. Dit wantrouwen speelde een belangrijke rol bij het fiasco van de kabinetsformatie in 1977. In het bijna permanente debat over vrede en veiligheid bleek ook dat de nieuwe generaties zich sterk lieten leiden door een *Gesinnungsethik*. Zij hadden een grote behoefte aan expressieve politiek en weinig begrip voor het instrumentele denken van veel leidende politici.

De aflossing van de wacht was een centrale doelstelling van de *founding fathers* van Nieuw Links. Ze zijn daar grotendeels in geslaagd, maar één positie bleef buiten hun bereik: het politieke leiderschap bleef stevig in handen van Den Uyl. Dat is een zegen geweest voor de PvdA. Terugkijkend kan worden vastgesteld dat veel Nieuw-Linksers weinig affiniteit hadden met de leefwereld van veel PvdA-kiezers. Het feit dat de PvdA daar geen electorale prijs voor betaald heeft is vooral te danken aan Den Uyl, die veel meer oog had voor hun dagelijkse problemen en waakte over het sociaaldemocratisch profiel van de partij.

Nieuw Links en Den Uyl hebben samen twintig jaar de PvdA gedomineerd. Dat ging zeker niet altijd in harmonie, maar het was een buitengewoon krachtig samenwerkingsverband. Het bracht de PvdA electoraal succes, vooral in 1977 en 1986, maar het leidde ook tot een lange periode van oppositie na 1977. De verantwoordelijkheid daarvoor kan echter niet alleen bij Nieuw Links worden gelegd.

rijnse Oorlog (1960-1962) en in de nasleep van de protestbeweging van studenten en arbeiders in mei 1968. Vervolgens kwijnde de partij langzaam weg, tot ze zich in 1989 formeel ophief; zie Hauss, *The New Left in France*; Christine Pina, *L'extrême gauche en Europe* (Parijs 2005), 136-139.

103 David Hanley, *Keeping Left: Ceres and the French Socialist Party* (Manchester 1988); zie ook het zelfportret van de groep: Michel Charzat, Jean-Pierre Chevènement en Ghislaine Toutain, *Le CERES: un combat pour le socialisme* (Parijs 1975), 40-44, 61-67.

104 Charzat, Chevènement en Toutain, *Le CERES*, 263.

105 Charzat, Chevènement en Toutain, *Le CERES*, 155-158, 192-203.

106 Charzat, Chevènement en Toutain, *Le CERES*, 204-205, 255. Ze kenden de partij wellicht meer een leidinggevende rol toe dan de Jusos.

107 Charzat, Chevènement en Toutain, *Le CERES*, 177-189.

108 Laurent Chabrun en Franck Hériot, *Jean-Pierre Chevènement: Biographie* (Parijs 1999), 77-138. Binnen de PS bleef overigens een strijdbare linkervleugel bestaan, waarvan een deel zich in 2008 onder leiding van Jean-Luc Mélenchon afscheidde en de *Parti de Gauche* oprichtte; zie Cornelia Hildebrandt, 'Protests in the Streets of France', in: Cornelia Hildebrandt en Birgit Daiber (red.), *The Left in Europe. Political Parties and Party Alliances between Norway and Turkey* (Brussel 2009), 16-27.

109 Einhart Lorenz, 'Linkssozialismus in Norwegen', in: Jürgen Baumgartner (red.), *Linkssozialisten in Europa. Alternativen zu Sozialdemokratie und Kommunistischen Parteien* (Hamburg 1982), 33-57.

110 Lorenz, 'Linkssozialismus', 40; zie ook Lars Mjøset, Ådne Cappelen, Jan Fagerberg en Bent Sofus Tranøy, 'Norway: Changing the Model', in: Perry Anderson en Patrick Camiller (red.), *Mapping the West European Left* (Londen/New York 1994), 55-76.

111 Lorenz, 'Linkssozialismus', 42-43.

112 Lorenz, 'Linkssozialismus', 44-45.

113 Lorenz, 'Linkssozialismus', 45-49.

114 Mjøset, Cappelen, Fagerberg en Tranøy, 'Norway', 62-72.

Van gedelegeerd vertrouwen naar georganiseerd wantrouwen

1 Hans van den Doel e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966), 8.

2 Bertus Boivin e.a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links* (Deventer 1978), 33.

3 Herman de Liagre Böhl, *Amsterdammer in de polder. Han Lammers (1931-2000)* (Amsterdam 2015), 83.

4 H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974), 63. Ook opgenomen in: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995), 65.

5 R. Kroes, *New Left, Nieuw Links, New Left. Verzet, beweging, verandering in Amerika, Nederland, Engeland* (Alphen aan den Rijn 1974), 52. Zie ook Boivin e.a., *Een verjongingskuur*, 28.

- 6 Zie hiervoor ook de bijdrage van Paul Lucardie in deze bundel.
- 7 Philip van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1991), 57-64.
- 8 Kroes, *New Left*, 59.
- 9 Anne Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam 1968), 187, 195; interview met Den Uyl in: *De Nieuwe Linie*, 28-9-1968.
- 10 Interview auteur met Ien van den Heuvel op 25-8-1989. Tot de kern van de Steenwijkgroep behoorden onder anderen Bram Peper, Hans Kombrink, Relus ter Beek, Wim Meijer, Jan Pronk en Gerard Heyne den Bak.
- 11 Van belang zijn *Schuivende panelen, continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* uit 1987 en *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als programma en methode* uit 1988.
- 12 In *Tien over rood* wordt gesproken over 'structuurhervormingen' en niet over structurele hervormingen.
- 13 Kroes, *New Left*, 56.
- 14 *Vrij Nederland*, 29-7-1967 en *de Volkskrant*, 16-9-1967; citaat ontleend aan Kroes, *New Left*, 58.
- 15 Martin Mevius, Lennart Booij en Erik van Bruggen (red.), *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews* (Amsterdam 1996), 108.
- 16 Boivin e.a., *Een verjongingskuur*, 45-49.
- 17 Boivin e.a., *Een verjongingskuur*, 77.
- 18 Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, 15-26.
- 19 Van Praag, *Strategie en illusie*, 349.
- 20 Boivin e.a., *Een verjongingskuur*, 71.
- 21 Kees Kolthoff (red.), *Een partij om mee te werken* (Amsterdam 1967), 7.
- 22 Nota 'Na negen maanden' van 2-9-1968, gepubliceerd in: *Het Parool*, 14-9-1968. In de tweede versie was een deel van de persoonlijke kritiek op Den Uyl verdwenen. Zie verder: Van Praag, *Strategie en illusie*, 61-64.
- 23 Ayolt de Groot, *Laurens ten Cate. Portret van een socialistisch journalist* (Amsterdam 2012), 107.
- 24 Brief van Van der Stoel aan Den Uyl, d.d. 10-4-1969, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Den Uyl, inv.nr. 598-4.
- 25 IISG, Archief Den Uyl, inv.nr. 594-3.
- 26 Van Praag, *Strategie en illusie*, 143.
- 27 Van Praag, *Strategie en illusie*, 144 en 175.
- 28 W.A. Bongers, *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie* (Amsterdam 1934).
- 29 R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995), 240-241.
- 30 Van Praag, *Strategie en illusie*, 353-355.
- 31 Interview auteur met Gerard Heyne den Bak op 3-7-1989.
- 32 Kolthoff, *Een partij*, 12, 15.
- 33 Gerard Heyne den Bak, *Democratie in problemen. Participatie en besluitvorming in de PvdA* (Deventer 1982), 36, 116.

- 34 Kolthoff, *Een partij*, 4. Het citaat is ontleend aan *Socialisme en Democratie* 6 (1949) 691.
- 35 I. Lipschits, W.L. Middel en W.H. van Schuur, 'Het middenkader van de PvdA', in: *Socialisme en Democratie* 36 (1979) 2, 51-67.
- 36 *Verslagen 1964-1967 en beschrijvingsbrief bijzondere huishoudelijke partij-raadsvergadering 1968*, 26-28.
- 37 *Organisatorische verslagen 1970-1971 Partij van de Arbeid*, 48. Na 1971 geven de organisatorische verslagen alleen nog het aantal deelnemers aan de cursussen op.
- 38 De sterke daling van het aantal leden na 1968 heeft ook te maken met de invoering van de centrale ledenadministratie.
- 39 *Verslagen 1967-1969 van de Partij van de Arbeid*, 12. Na 1969 werden de 'bedankjes' en de 'overledenen' samengenomen tot de categorie 'afvoeringen'.
- 40 Heyne den Bak, *Democratie in problemen*, 45-46.
- 41 Notitie van partijvoorlichter Kees Bode over het ledenbestand voor partijbestuursweekend van 22 februari 1975, IISG, Archief PvdA, PB-124.
- 42 WBS-werkgroep 'Partij in Actie', *Partij, Parlement, Activisme* (Deventer 1978).
- 43 H. Daudt, 'Constance kiezers, wisselaars en thuisblijvers', in: *De Nederlandse kiezer '71* (Meppel 1972), 33.
- 44 Bram Mellink, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', *BMGN* 126 (2011) 2, 30-54, aldaar 48-50.
- 45 Philip van Praag, 'Van kiezers en campagnes. De electorale ontwikkeling van de PvdA', in: Frans Becker en Gerrit Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016), 99-125, aldaar 112.
- 46 A. Peper, 'Inflatie of progressie', *Socialisme en Democratie*, 28 (1971) 8/9, 414-424, aldaar 422-423.
- 47 Ontleend aan notitie van tweede vicevoorzitter Jaap van den Bergh, *Strategie tegenover het midden, een praatpapier ten behoeve van de discussie op het P.B.-weekend van 7 september te Woudschoten, Zeist* (1974).
- 48 Onderzoeksnotitie voor het partijbestuursweekend van 7 september 1974. Zie verder: Van Praag, *Strategie en illusie*, 162-165.
- 49 Boivin e.a., *Een verjongingskuur*, 57-58.
- 50 Boivin e.a., *Een verjongingskuur*, 43.
- 51 *Het Parool*, 7-10-1966.
- 52 Brief van Van der Stoel aan partijvoorzitter Sjeng Tans, d.d. 18-10-1966, IISG, Archief Den Uyl, inv.nr. 598-1.
- 53 Soutendijk was auteur van het hoofdstuk over onderwijs in: Han Lammers, André van der Louw en Tom Pauka (red.), *De meeste mensen willen meer. Het betere leven van Tien over rood* (Amsterdam 1967).
- 54 Zie verder hoofdstuk 6 en 7 van het uitgebreide en boeiende proefschrift van: Frank Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam 2002).
- 55 Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 237-242.
- 56 Anet Bleich, *Joop den Uyl, 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008), 404-405.

- 57 Frank Parkin, *Middle Class Radicalism* (Manchester 1968).
- 58 Hanspeter Kriesi en Philip van Praag, 'Old and New Politics. The Dutch Peace Movement and the Traditional Political Organizations', *European Journal of Political Research* 15 (1987) 3, 319-346, aldaar 333-334.
- 59 Zie verder: Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaaldemocratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983).
- 60 Zie verder hoofdstuk 9 van: Bart Tromp, *Het sociaaldemocratische programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Amsterdam 2002).

Naar een kritische confrontatiecultuur

- 1 'Tom Pauka weg bij de VARA: "Het socialisme is folklore geworden binnen de VARA"', *Makker*, 30 november 1973, Archief VARA.
- 2 Jan Nagel, *Ha, die PvdA!* (Amsterdam 1966), 22-23.
- 3 Tom Pauka, *Het geluk van links. Over Joop, Wim, Wouter en de toekomst* (Amsterdam 2013), 10.
- 4 Dat begrip is nader uitgewerkt in: Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004), 335 e.v.
- 5 Pien van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant. De ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012), 235-243.
- 6 Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996); A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985), 276-288.
- 7 Dit artikel is voor wat betreft het onderzoek in bronnen met betrekking tot VARA en PvdA gebaseerd op: Huub Wijfjes, *VARA: biografie van een omroep* (Amsterdam 2009).
- 8 Uitvoerig in: Hans Blom en Jaap Talsma, (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000).
- 9 A. Lijphart, *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley/Los Angeles 1968), 122-138.
- 10 H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995), 11-39.
- 11 Huub Wijfjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1940* (Amsterdam 1988).
- 12 Kees Brants, 'Van medialogica naar publiekslogica? Verschuivende verhoudingen tussen journalistiek, politiek en publiek', in: Jo Bardoel en Huub Wijfjes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2015), 237-253.
- 13 Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland. Een studie over de vorming van de publieke opinie 1930-1939* (Groningen 1989); Huub Wijfjes, 'Veelkleurige radiogemeenschappen 1930-1960', in: Sonja de Leeuw, Bert Hogenkamp en Huub Wijfjes (red.), *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland* (Hilversum 2012), 58-99.
- 14 Vele voorbeelden in: Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*.
- 15 Zie voor de verhouding VARA-PvdA in deze jaren uitvoerig: Wijfjes, *VARA*, 188-195.